

К63.3
Д17

ҒАЛЫМ БАЙБАТЫРОВ

ШЕЖІРЕЛІ ШЫҒЫС ӘНІРІ

Ғалым Байбатыров

ШЕЖІРЕЛІ ШЫҒЫС ӨҢІРІ

Өскемен
2006

**Шығыс Қазақстан облыстық мәдениет басқармасы
Мәдениет пен өнерді қолдаудың мемлекеттік қоры**

ББК 633 (Қаз)
Ш-41

“Мәдени мұра” бағдарламасы бойынша шығарылған бұл кітапта автор Алтай, Қалба, Тарбағатай өңірінің өткен-кеткенінен сыр шертеді.

Шығармаға бүгінгі ұрпаққа мүлдем беймәлім болып келген өлкетану материалдары, өткен замандағы тарихи тұлғалар, ел өмірінде елеусіз із қалдырған оқиғалар өзек болған.

Кітап жатық тілмен қызғылықты жазылған.

Ш 0503020905
00105-06

ISBN 9965-9819-9-X

ОҚЫРМАҢҒА АРНАУ

Бұл еңбекте Шығыс Қазақстан тарихына қатысты бұрыннан жазыла- жазыла жауыр болған жайттардан мүмкін болғанынша айналып өтуге тырыстық. Өйткені Өскемен, Риддер, Зырян қалалары жөнінде көптеген кітаптар шықты. Осы еңбектерде қазан төңкерісіне дейінгі патша билігінің бұйрық, жарлықтары, мұрағат материалдары, ерте кезде шыққан кітаптар деректері негізге алынып, көбінде Ертістің оң жағалауындағы бекіністер, өнекәсіп орындары, осыларға қатысы бар патша үкметі шенеуніктері, әскери басшылар, кәсіпкерлер, дін өкілдері, Ресейден қоныс аударушылар тілге тиек болды. Ал, жиырмамыншы ғасыр басына дейін (1907 жылғы мәлімет бойынша) Өскемен уезіндегі халықтың 75,15 пайызын, Зайсан уезіндегі халықтың 92 пайызын құраған қазақ ауылдары жөнінде сараң жазылады.

Кеңес дәуіріндегі жетістіктерді патша заманында адамдардың белгілі бір тобы бейне бір Алладиннің сиқырлы шамымен жасай салған сияқты жазатындар да кездеседі. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Алтайды, Ертісті ежелгі қазақ жері емес деп соққандар болды. «Бұл ежелгі орыс жері» деп тарихтан хабары аз жас ұрпақтарды шатыстырды. Осы еңбекте Ресейден келіп қоныстанған шаруалар мен патша қызметіндегі казактардың өзін Шығыс өңіріне зорлықпен, күштеп әкелінгені тарихи деректер арқылы жазылды.

Шығыс өңірін ежелден сақ, ғұн тайпалары мекен етсе бүгінгі қазақ халқы түп бастауын солардан алады. Алайда, мектеп оқулықтарында ол тайпалар қазақ халқына қатысы жоқ, өншейін келіп- кеткен елдер ретінде жазылады. Осының жөнсіз екендігіне назар аудардық. Өткен ғасырда отарлаушылық идея сөнге айналып тұрғанда жалпы түркі халықтарының тарихы бұрмаланды, бар дүниесі жоқ етіліп көрсетілді. Осының негізсіз

екендігін Европа, Шығыс елдері ғалымдары қаншама мәрте жазса да, әсіресе, кеңес тарихшылары оны елемеді. Осындай теріс көзқарастың негізсіз екенін оқырманға жеткізім келді.

Бұл еңбекте ешқандай идеологияның ықпалынсыз, тек ақиқатқа жүгіндік. Бұрын Шығыс өңірі жөніндегі тарихи еңбектер түгел дерлік орыс тілінде жазылды. Соның салдарынан қазақ тілді оқырмандар ол еңбектерден хабарсыз еді. Оның үстіне қазақ халқының жай-күйі, ел қорғаған батырлар, топ бастаған қайралкерлер, халқына қадірлі болған абзал адамдар жөнінде жазылмағандықтан ондай кітаптар қазақ оқырмандарына қызықсыз болды. Біз осы олқылықтардың орнын толтыруға қолдан келгенінше ұмтылыс жасадық.

Патша заманындағы әкімшілік бөлісі бойынша қазіргі Шығыс Қазақстан облысының аумағында Семей, Өскемен, Зайсан уездері болды. Біз Өскемен мен Зайсан уездері хақында қалам тарттық. Өйткені бір Семей қаласының өзі жөнінде қазақ және орыс тілдерінде көптеген кітаптар жазылды. Сол сияқты осы уезге қараған Шыңғыстау, Жарма, Үржар, Мақаншы, Аягөз өңірлері туралы көркім шығармалардан бастап, деректі кітаптар бірінен соң бірі оқырман қолына түде. Содықтан бұрыннан жазылған жайттарды қайталап жазуды артық деп санадық.

Қолдарыңыздағы кітапта Шығыс өңіріне қатысты көне дәуірлерден XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарына дейінгі қолда бар деректер қамтылды. Кеңес дәуірі кезіндегі тарихқа бүтінгі оқырман онсыз да қанық. Кітап құмар қауым осы еңбектің жалғасын жазуды қажет ете ме, жоқ па, бізді осы жағы ойландырады.

Бұл еңбекте Шығыс өңірі жөнінде егжей-тегжейлі жазылды десек асылық болар еді. Олай болуы мүмкін де емес. Ең бастысы ойға түйіп, көкейге сақтағанды қағазға түсіру қажет дегенді мақсат тұттық. Біз бастаған істі өзгелер, әсіресе өзімізден кейінгі жас ұрпақ жалғастырса нұр үстіне нұр.

Автор

ТҮП ТЕГІМІЗ ҚАЙДА немесе төрт құбыламыз түгенделді ме?

Дүниені тану қандай қиын. Дүниені айтасың-ау өзінді танып білдің бе? Кейде белгілі бір жағдаяттарды тәтпіштеп айта бастаған әлдебір білгішке: «Қой енді қоя қой, Америка баяғыда ашылған» деп жатпай ма? Америка ашылса ашылған шығар, алайда, әркім Американы өзінше ашуы керек деген бір ой санада қылаң береді.

Әркім тарихшы болуға міндетті емес. Бірақ әркім өз тегін білуі керек. Егер оған енжар қарасаң әрісі - мәңгүрт, берісі - тексіз атанасың. Қарғыстай естілетін қандай ауыр сөз! Обалымыз заманымызға болсын, ата сақалымыз аузымызға шыққанша ең аяғы өз ауылымыз бен ауданымыздың тарихын білмедік. Осыдан кейін күллі қазақ, бүкіл түркі дүниесі жөнінде не айтуға болады?! Оған бір жағынан өзіміз кінәлі болсақ, бір жағынан кеңестік дәуіріндегі саяси идеологиялық жүйе ерік бермеді.

Көшпелілердің, әсіресе түркі дүниесінің әлемдік өркениетке қосқан үлесін жатжерлік тарихшылар айналып өтті. Ондай деректер жоқ болса өкпе не, әдейі қасақана елемей кететінін қайтесің. Не болмаса бұрмалаушылықтарға жол беріліп келді. Барша кеңестік біліммен көз ашқан көнекөздер сияқты біз де тасқа басылып, баспа жүзін көрген деректер мен қисындарды Құдай сөзіндей шынайы шындық, бұлтартпас қағида деп қабылдадық. Жылдар өте келе осы бір сәби көңілмен қабылдаған тұнығымыз лайланып, мызғымас жартас сияқты сенімге сызат түсіп, шытынай бастады. Жаңа бір дерек көзіне кезіккенде, «япыр-ай, бұнысы қалай, бізге басқаша оқытып еді ғой», - деген дүдәмәл ойлар көбейе түсті. Ақыры өтірікпен бүркемеленген перде біртіндеп ашылып, тарихшыларға деген өкпем қара қазандай болды.

Бірінші түңіліс. Рас адамзат қолынан жасаған небір ғажаптарды тамсана оқыдық. Тек бәрі басқа жерлерде, басқа халықтардың үлесінде. Осындайда намыстанып, қорланады

екенсін. Білмекке құмар адам кітапханаларға барады, танымдық басылымдар мен кітаптарды парактайды. Бұл білім ошақтарында не жоқ дейсіз. Алдыңнан ғажайыптар әлемі ашылады. Бірде Александр Гробовскидің «Көне заман тарихының құпиялары туралы» деген кітабын біз оқып жүрген Қазақ мемлекеттік университетінің мұғалімі қазақ тіліне аударды. Ұстаз тартуын ғылымға құмар жас қауым бас алмай оқыды. Расында кітап тартымды жазылған. «Джунглидегі қала», «Мая храмындағы өртенген жазбалар», «Американы ашқан кім?», «Дүние жүзілік апат болды ма?» деген сияқты зерттеулерге қалай бейтарап қарарсың. Бәрін қызыға оқисың. Америка Колумбтан бұрын ашылған дейді. Бұл құрлыққа осыдан жүз мың жыл бұрын Азияда/бәлкім Африка мен Европадан ба, жоқ болмаса мұхиттағы аралдан ба екен адамдар қоныстанған. Оған дейін Америка құрлығында адам баласы өмір сүрмеген. Ғалымдар осылай дәлелдеген. Ал керек болса. Сонда адам баласы Дарвинизм қағидасы бойынша жер бетіндегі климат және эволюция жағдайымен маймылдан жаралмады ғой. Әйтпесе маймылыңыз Америкада жырттылып айрылады емес пе? Осындай бір ой ұшқыны сана түкпірінде әлсіз сәуледей жылт ете түскені рас. Әлгі кітап авторы Америка құрлығын алғаш мекендеушілер «Ескі дүниенің қай жерінен келді екен» деген сауалды алға тартып, бізді еліктіріп әкетті. «Жаңа дүниені» мекендеген байырғы ұлыстардың тұрмыс – салты, аңыз, ән-сафаралары, тілінен «Ескі дүние» халықтарынан ұқсастықтар іздейді. Нақтылы кесімді дәлел келтіре алмай, әр мәселенің басын бір шалып, ақыры біз сияқты оқырмандардың басын әңкі-тәңкі қылады.

Не дегенмен тарихтың тереңіне сапар шектірген бұл кітаптың әсері өзгеше еді. Ондағы көтерілген мәселелер ойдан мүлде шығып кетпей, санада сақталып қалды. Арада біраз жылдар өтті. Бірде Қазақстанда шығатын «Білім және еңбек» журналын оқып отырып бейне Американы өзім ашқандай ғажап әсерге бөлендім. Американы өзге емес біздің ата-бабаларымыз ашқан екен! («Білім және еңбек», 1984 №9, 1985 №6). Содан кейін көрнекті татар ғалымы Арбар Калимулиннің «Тюрки и индейцы Америки истоки происхождения» деген кітабы «Кочевники» баспа үйінен

Алматыда 2004 жылы басылып шықты.

Осы еңбектер арқылы Американың ежелгі тұрғындары үндістер мен түріктердің тамырластығына көз жеткіземіз. Онда сиу және мая тілдерінің арасында қазақ тілдері арасындағы толып жатқан түбірі бір сөздер көп ұшырасады. Ежелгі мая тілінен түрік сөздеріне ұқсас 300 сөзді мысалға алса оның 50-і оп-оңай ұғылады. «Кун» - күн, «Ош»- үш, «Куч»- күш, деген сөздерін түсіндіріп жатудың өзі артық шығар.

Түркі тілдес біздің халықпен туыстас мая мәдениеті қандай десенізші. XVI ғасырда Еуропа жаулаушыларында от қару болды демесең мая мәдениеті олардан әлде қайда жоғары болды деп жазады ғалымдар. Ғылым-білім дамыған. Мая күнтізбесінің өзі дүние жүзі оқымыстыларын қайран қалдырған.

Мая кітапханаларының бірінен ескі қолжазбалардың үлкен кітапханасы табылады. Мәртебелі монахтың бұйрығы бойынша солдаттар кітаптарды, түсініксіз қолжазбалар, суреттер мен бумаларды күні бойы тасып үйюмен болады. Жұмыс біткенде Диего де Ландо қолжазбаларға от қояды. «Бұл кітаптарда,- деп жазады ол кейін, - жоққа сенушілік пен жын шайтанның ойларынан басқа ештеңе жоқ еді. Біз бәрін де жағып жібердік.», немесе «басқыншылар келгенге дейін храмдардың бірінде маяның толық тарихын ойып жазған 52 алтын тақта болған деген мәлімет бар. Испандар келгенде дүниеқор басқыншылардан абыздар тығып үлгерген» («Шапағат», «Қазақстан» баспасы Алматы 1973 жыл 12 бет.)

Бір таң қаларлығы крест белгісі Америка құрлығында кездескен. Бұл жайлы да жоғарыда келтірілген кітапта А. Гробвский «Крест белгісі өте ескі христиандыққа дейінгі заманнан бар екені қазір ғылыми дәлелденіп отыр» деп жазады (17 бет). Оның бұл тұжырымы Мурат Аджидың «Қыпшақ даласының жусаны» деген кітаптағы пікірмен үндес. Крест белгісін Еуропаға ғұндар патшасы Атилла алып келді, Шығыс Еуропадағы христиан діні түріктердің Тәңірі дінінен алынған дейді. Кейін үндістер кітабын өртегендей орта ғасырда Еуропада Түрік кітаптары да өртеледі. Бәрібір белгілері қалып қойды дейді ресейлік ғалым. Кейбір мағынасы ресейліктерге

түсініксіз дұғалықтар түркі тілінде деп дәлелдер келтіреді: Киев қаласының 1500 жылдығы құрметіне болған салтанатта радиодан «Ходай алдында адаэм ачық булсын» деген дұға оқылады. Оны бір білгіш ежелгі славяндық шіркеулік тіл дейді. Оның өзі-кез келген түркі тілдес елдің кішкене баласы бірден түсінетін «Құдай алдында бетің адам ашық болсын» деген сөз екенін біледі дейді (М. Аджи: «Тайны святого Георгия»; Алматы «Рауан» 1997ж. 22 бет).

Міне бүркемеленіп жатқан төл мәдениетіміздің құлашы қандай. Оның ізін бірде Еуропа, бірде Америка құрлығынан кездестіресің. Америка құрлығы адамдарының бәрі түріктер десек артық айтқандық болар. Бұл құрлыққа дүниенің әр түкпірінен халықтардың өкілдері барып тұрақтағаны сөзсіз.

Алтүркітілдес үндістерге келсек, Азияда қалған қандастармен тілдік қана емес, өзге де мәдени сабақтастығын жоғалтпаған. Олардың алыс қиырға кеткендігі ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, көпке дейін халық жадында сақталған. «Америка ашылмастан 450 жыл бұрын орта Азиядан шыққан асқан білімпаз Әбу-Райхан Бируни еңбектерінде Атлантида деген пікірді әлде неше рет қайталайды. Оның айтуынша ол жаққа ауа райының қолайсыздығынан, су тасқынынан, және қайта оралудың қауіптілігінен жүзіп бару мүмкін емес». («Шапағат», «Қазақстан баспасы», Алматы-1973 28 бет.)

Американдық үндістер мәдениетін шапқыншылар жойып жіберді. Солай десек те мына бір мысалды келтіре кетейік. Маялардың арнайы абсерваториясы болған. Күн мен түннің теңелуі кезінде (21 наурыз және 21 қыркүйек) абсерваторияның негізгі терезесінен келетін жарық сәулесі бөлме ішінде отырған бақылаушы абыздардың дәл алдына түсетін болған. (М. Искаков. Халық календары, «Қазақстан» баспасы, Алматы 1980 ж. 191 бет.) Бұл келтірілген күн мен түннің теңелуі жөнінде Азия халықтарымен үндестік байқалады. Мая күнтізбесінің дәлдігі мамандарды қайран қалдырады. Мая күнтізбесі Египет күнтізбесінен 1200 есе, юлиан күнтізбесінен 40 есе, григорион күнтізбесінен (қазіргі біз қолданып жүрген) 1,5 есе дәлірек екен. (М. Искаков Халық календары, «Қазақстан» баспасы, Алматы

1980 ж. 192 бет.) Үндістердің рухани мәдениеті жойылып кеткенімен олардың шаруашылық жүргізудегі тәжірибесі дүние жүзі ауыл шаруашылығын дамытуға ықпал етті. Қазір біз азық-түлік түрін картоп, томат, бұрыш, жүгері, кабачки, фасоль, арахис, какао, күнбағыссыз дастарханымызды көз алдымызға елестете алар ма екенбіз? Бұл адамзат дамуына қосылған үлес емес пе?! Оған каучук сияқты техникалық дақылдарды қосыңыз. Егер ұсақ халыққа төбесінен қарап, езуіне сигарет қыстырған мырзаны көрсеңіз темекі де үндістерден келген жоқ па? Көп жақсылықтың бір зияны болады деген осы да. Жоғарыда айтылғандарды ой сабасына салғанда кейінгі бірнеше ғасыр бойы үстемдік құрған кейбір дамыған мемлекеттердің астамшылдық психологиясына итаршы болған жазғыштарға енді өзім мүсіркей қарайтын болдым. Ол үшін рухың мықты болу керек, адамзат прогресіне қосқан үлесің көп болуы керек дейсіз ғой. Аллаға шүкір ол жағы баршылық екен. Біз бәзбір елдер сияқты өзгенің білімі мен мәдениетін пайдаланып, артынан түк көрмегендей бәрін жоққа шығарып, ескі үлгілерді құртатын ел емеспіз. Өз барымызды түгендеп алсақ та ешкімнен кем болмаймыз, өзіміздікі өзімізге жетеді.

Өкінішке орай өзінде болғанды дәлелдеудің өзі қиын екен. Әуелі бүркеліп, терең қазылып, тепкілеп көмілген ақиқатты аршып алу, әлдекімнің айтуымен емес, өз көзіңмен оқып, өз қолыңмен жазып, көз жеткізу де қиынның қиыны.

Тағы да түңіліс. Екінші бір көңілге сыймайтын жайттың төңірегінде көп толғандым. Қазіргі Қазақстан жерін ерте дүниеде, атап айтқанда біздің жыл санауымыздан бұрынғы заманда мың жылдап сақ деген халық жайлағанын тарих оқулықтарында жазып, олар парсы тілді еді, сондықтан сақтарға қатысты барлық тарихи әрі мәдени мұралар қазақтарға қатысыз деген пікір үстемдік құрды. Сонда біздер қайдан шықтық деген сауалдың тууы заңды ғой. Қош. Соған иландық дейік, енді бірер тарихи деректерде скифтер туралы жазылады. Скифтер мен Сақтар бір текті. Сақ деп парсылар айтса, Скиф деп гректер атаған. Олар ұлаң-байтақ аумақты мекендеген. Көбінде көшпелі болған. Киіз үйлерде тұрып, мал өсірген, қымыз ішкен дейді. Ал, керек болса!

Осы бір деректер есі бар оқырманға ой салмай қоймайды. Ал ұяты жоқ тарихшылар бұра тарта береді. Тарихшылар да пенде. Олар өз сөзін емес, өзі дәуір сүрген заманының, атап айтқанда отарлаушылықты, нәсілдік кемсітушілікті мемлекеттік саясатқа айналдырған биліктің сойылын соққан.

Қазіргі Қазақстан жерімен іргелес Орта Азия жерінде ғана емес түрік тайпалары ежелгі Бабыл (Вавилон жерінде) елінде, тіпті одан арғы кеңістіктерде мекен еткені тарххи деректерде таңбаланып қалды емес пе?! Оны айтасыз ежелгі шумер мен біздің ата-бабаларымыздың тектік, тілдік байланысын қайда қоясыз. Ол жөнінде де деректер аз емес. Әттең, шіркін, біздің тарихшыларымыз дәл қазіргі егемен ел болған кезде неге үнсіз екен?! Соған таң қаламын.

Бүкіл Орта Азия, Қазақстан парсы тілді сақтар дегенді ресми саясат бекітіп берсе де, тарихи мәліметтер жоққа шығарып тұрғанын талай рет оқып жағамды ұстадым. Біздің елге сырттай тон пішкен Батыс тарихшылары дерек көзін қайдан алды? Ең алдымен Герадоттан алды. Ол сонда не деп жазды? Ол қандай дерек көзіне сүйенді. Сақтардың тілі мен, тегін қалай зерттеді деген бір пейілі түзу тарихшы болды ма?

Түрік тайпалары шығыстан ауып келді, ежелгі сақ жерін иеленді дегенге де иланбаймын. Ең алғашқы өркениет ошағы болған шумерлермен туыстас деген қисынға келеді. Біріншіден, біздің ата-бабаларымыз қазіргі Орталық Азиядан да кең кеңістікті мекендегендігі. Екінші, оған дәлел, тілдік-лингвистикалық айғақтардың барлығы. Шумер тілі мен біздің тілдің бір түбірден екендігі. Мысал керек пе? Ал мысалға жүгінейік: Шумерше «даим» қазақша «дәйім» (үнемі), шумерше «ме», қазақша «мен», шумерше «уш», қазақша «үш» (сан есім), шумерше «уд», қазақша «от». *(Тарихшы Болат Көмеков материалынан).*

Осындай деректерге қарап сақтарды кейін түріктер ығыстырды дегенге де иланбаймын. Орысша айтқанда «фактіден» асып қайда барамыз.

Менің ойымша бүкіл Орталық Азияны мекендеген тайпалар ол мейлі «Сак», «Скиф» аталса да түрік тектес халықтардың ата-бабалары.

Бүкіл Европа зерттеушілері «Тарих атасы» деп атаған Геродот заманынан бұрын да грек елі түркілермен араласқан. Оған жетерлік аңыз-жырлар жетерлік. Бір ғана «Кентаврлар» туралы түсініктердің өзі қаншалық. Онда «Кентаврлар» даналық үлгісі ретінде де сипатталады. Кейін түрік тайпалары алдыңғы Азия, бүкіл парсы жерінен кетіп, қазіргі Орталық Азия жеріне келгеннен кейін гректер парсылармен бетпе-бет келеді.

Қадірлі оқырман! Мен осының бәрін неге тәптіштеп кеттім дерсіз. Осының бәрі сақ тайпаларының біздің ата-бабаларымызға қатыссыз болған деп жазған жәдігөй тарихшыларға шамырқануымнан. Осы әзірде сіздерге Батыс әлемі жөніндегі оқығаннан мәлімет келтірдім. Енді Шығысыңыз не дер екен?

Қытай саяхатшысы Чжан Кянь жазбаларына жүгінейік.

«Мен Чжань Кян «Даванға» жеттім» дейді. Онысы бүкіл орталық Азия кіндігі өзбек жеріндегі Қоқан қаласы. Осы арадан солтүстікке қарай Кангой, солтүстік шығыста Дахя, солтүстік шығыста Усунь, шығыста Ганьми және Юйтянь елі бар дейді. Оны ғылыми айналымға қосқан Н.Я.Бигурин орыс тіліне аударды. Осы кітапты 1997 жылы Қазақстанда бастырған білімпаз азаматар «Ескерту» деген белгімен былай түсініктеме береді: Дәл қазіргі Қоқан бұрынғы Чигу үйсін мемлекетінің астанасы, ал Кангой иелігі (бізше Қаңлы) Сырдарияның солтүстігінде орналасқан.

Тағы бір дат. Мектеп оқушысы да білетін бір дерек ой айтсам деймін. Атақты Александр Македонский Орта Азияны жаулап, неше түрлі қоныс салдырды, ары қарай әлемді жаулау үшін жорық жасады, бірақ сақтар оған одан әрі жүруге жол бермеді дегенді күллі тарихшылар мойындайды.

Әлемді жаулауға жорық жасаған Александр парсы елін бағындырып, аралас - құралас болып, сол елдің ықпалына іш тартып, өз қолбасшыларын ренжітті, арты өкпе-араздыққа ұласты дейді. Ал сақтар жөнінде бөліп айтады. Сақтар парсы емес, парсы сақтар емес екендігін сол жорық куәгерлері де аттап өте алмайды.

Сол үшін Махмұт Қашқаридың еңбектерін, Фирдаусидың

шығармаларын оқыса игі еді-ау. Ол аз десеңіз қасиетті Құран Кәрімде жазылған Ескендір жорығы барша тарихи фактілермен үндесіп тұрғанына таң қаласың.

Менің бала күнгі досым бүгінде барша Алашқа әйгілі Асқар Егеубайдың мына бір зертеулеріне назар салайық. Сонда ол досымыз қасиетті Құран Кәрім мен ғұламалар еңбектеріне сілтеме жасайды.

Әйгілі ұлы тұлға Ескендір Зұлхарнайын туралы соны деректер бар. Зұлхарнайын есімі Құранда үш жерде айтылады делік. Құранның 18 – Кеһф сүресінде пайғамбар емес екендігі, қаһармандық қасиеті, қызметі, жорықтары айтылады. Елеулі күш егесі екендігін білеміз. (Құран Кәрім. 18 – Кеһф сүресі, 303 бет) Онда Зұлхарнайынның шығысқа барғаны, күн астындағы елге жеткені, одан екі таудың арасына жеткенде сөзді түсіне алмайтын елге кездескенін айтады. Темір қорған, қақпа күйғанын әңгімелейді. Осы оқиға Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігінде» де кездеседі.

Александр Македонский Түрік даласында сел жауынға ұшырап жүре алмай қалады. Бұл неткен батпақ деп ренжиді. Сол жер де, сол ел де кейін «Шігіл батпақ» атанады. Содан бастап Әмударияның арғы бетіндегі түріктер «Шігіл» аталған. Бұл Құран сүресінде де, орта ғасыр ғұламасы Махмұт Қашқари еңбегінде де тайға таңба басқандай таңбаланған.

Ал енді одан ары кетейік. Александр келді, көрді, енді жеңу керек қой. Бірақ олай болмаған. Әйгілі Шу батыр жаушыларға қарсы тұрған. Кей тарихшылар Орта Азиядағы қалаларды Александр Македонский салдырды деп жазады. Оның өзі де қате түсінік. Ал енді бізден мың жыл бұрын өмір сүрген ғұлама Махмұт Қашқари еңбектеріне жүгінейік:

«Ескендір Зұлхарнайын Түркі даласына жорығында Шу қаласының үстінен түскен. Алтынхан тауында болған шайқаста Зұлхарнайын мен Шу халқы бітімгершілікке келіп, тоқтасады.»

(А. Егеубаев «Құғабыз» Алматы, «Жазушы», 2001 жыл)

Осы деректер мен болжамдардың бәрі ерте дүние жазушылар деректерінен алынып отыр. Александр Македонскимен соғысқан Шу сынды батыр билеушілер ұрпақтары күллі Орта Азия мен

Орталық Азия елдеріндегі руларды билеп, көптеген қалалар салғаны тарихта таңбаланды. Сол сабақтастықты Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари жазып кетті. Ол аз десеңіз көрші ел тарихшылары мен ақын жазушылары еңбектерінде кестелеген.

Сақ кім? Иран кім? Арасына Қытай қорғанын салмайық. Ал енді атақты Фирдаусидің «Шахнамасындағы» осы екі ел арасындағы араздық туралы ұлы эпопеясын қайда қоямыз?

Осы жолдарды жазып отырған күнәһар пенденіз, біреуге жол – жоба жөн сілтейін деген ниеттен аулақ. Тек, өзін-өзі қалай таныды, өзін қойып өзін қоршап отырған қоғамдық ортаны қалай бағалады, өткен – кеткен тарихты қалай саралады деген бір үзік сырын сіздерге жеткізді. Менің айтпағым тек ерте дүниемен шектелмейді. өзім сезген, оқыған, көрген ақиқаттарды айтып кету.

Өзге жақты айтпағанда бір кездері осы араны ғұндар мекендеді деп, ол халықты жай ғана келіп кеткен өзге бір жұрт ретінде түсіндіреді. Олардың қазақтарға ешқандай қатысы жоқ деп түсіндіреді. Тек біздің заманымыздың алтыншы ғасырында Түріктер келді, міне сол кезден бастап қазақтардың табаны киелі Алтай жеріне тиді дегенді меңзейді. Осыларға сенсек ғұн мен түріктің үш қайнаса сорпасы қосылмайды, бір біріне еш туыстығы жоқ. Расында солай ма? Енді ғұлама ғалым Әлкей Марғұлан еңбектеріне сүйенейік.

«Қытай тарихының бяндауында ғұн қауымы біздің заманымыздан бірнеше ғасыр бұрын белгілі болған. Олар қыста Қаису, Шансы, Ордос бойын, Шығыс Түркістанды қоныстап, жаз айларында Алтай, Қанғай тауларын жайлаған ұлы қауым. (Бигдрин, 1 стр 40-41). Біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын – Қытай өкіметі ғұндаға жойқын соғыс ашты. Алты жүз жыл өткенде оларды қиратады. Бөстандықты жақсы көрген ғұндар Алтай тауының, Жетісудың төңрегінә жиналып, суармалы егін егіп, тау-кен жұмыстарымен шұғылданады. Темір, мыс, алтын шығарып, Сәнби, Жужандардың хандарына кеөмек көрсетеді. 350 жыл өткен соң ғұндар қайта көтеріліп, VI ғасырдың орта кезінде Түрік қағанатын құрады». (Ә. Марғұлан «Аңыз бен жеткен ақиқат», «Жалын», № 8 2004ж) Сондай-ақ ғұлама ғалым

Византия жазушысы Фефилакт Симократтананың Күншығыста тұратын скифтерді біз түріктер деп атаймын» деген, Еуропаға ауып келген адамдардың арасында ғұн тайпасы Абделдер (эфталиттер) бар. Ирандықтар оларды «Түріктер» деп атайды деген жазбаларына сілтеме жасайды. Демек, Қытай мен Латын тарихының баяндауынша VI ғасырда құрылған орхон қағанаты ғұндардың тікелей ұрпағы екені ғылымға ертеден мәлім. «Тюркский народ принадлежал первого века н.э империи хуннов (гунов) (Бартольд, т 11, г 1, 814). «Китайцы называют Тюрков VI потомки хуннов» (Бартольд V , 33, 577, т 11, г 1, 475)». – деген тұжырымдамаларды негізге алады. «Монғолияда тұратын Шыңғысханның елі түріктердің бір бөлігі. Ғұндар – ең ескі Түрік» деп, И. Дени зерттеуіне ден қойып Ғұндар Түркі тайпасының арғы атасы екенін Қытай тарихынан келістіре аударған жүйрік ғалымның бірі – Абел Ремюза ескі дәуірдегі ғұндардың түрік екенін алғаш суреттеген - академик А. А. Куник» - дейді. Осы тұжырымды қуаттаған А. Н. Бернштам, В. В. Радлов, Ф. Хирт, Е. Парке сынды әлемге әйгілі ғалымдар еңбектерінен мысалдар келтіреді. Міне осы бір ап айқын дүниені басқа басылымдарды былай қойғанда тарих оқулықтарында оқушыға түсінікті етіп жазбайды. Хұндар бір кездері Қазақстанда қоныстанды, одан кейін басқа жаққа басып кеткен халық сияқты түсінік қалыптастырады. Ғұндар Түріктермен туыс, бір текті деп ұрпақтар сабақтастығын ашып айтса несі айып. Бұл ғылымға тән үрдіс емес қой.

АЛТАЙ - АТА ҚОНЫС

Алтайдай алып тау қазіргі заманда ешбір мемлекеттің құшағына сыймай, қайта төрт елді бауырына басқан. Міне, ұлылық дегеніңіз қайда! Алтай Қазақстан, Ресей, Монғолия, Қытай мемлекеттеріне ортақ болса да, осы төрт тарапты да қазақтар мекендеп отыр. Бір сөзбен айтқанда қазақтар қанат жайған тау. Шығыс Қазақстанды айтпағанда Алтайдың Ресейге қарасты Алтай өлкесінде Қосағашты қалың қазақ мекендесе, алтайлықтар да өз туысымыз, ал Монғолияның Баян-Олгий, Қобда аймақтары және Қытайдың Алтай аймағының да негізгі тұрғындары қазақтар. Бұл дегеніңіз сонау Сақ, Ғұн, Түрік дәуірлерінен үзілмей келе жатқан сабақтастық. Алтайды түрік жұртының алтын бесігі десек, корейлер мен жапондар да түп негізін осы бір қасиетті таудан таратады.

Қазақ халқының ата-бабалары Алтаймен шектелмей бүкіл Монғол үстіртің, сібір жерін, шығыс Түркістанды жайлап, қыстап қанатын кеңге жайған. Енді бір сәт Алтайдың теріскей жағына назар аударып көрелік. Сөзіміз күр долбар болмас үшін тарихшылар еңбектерін негізге алайық. Алаш арысы Мұхаметжан Тынышбаев Новокузнецк Алтайындағы Обь өзенінің екі құйылысының бірі Гулыма өзенінің сол жағындағы бір сағасы Беріш деп аталатынына назар аударады. Ал одан батысқа қарай 40 шақырым жерде Берішкөл деген көл, Том өзенінде Буриш деген жартас бар дейді. Қатын өзенінің бір сағасы Черкиш деп аталады екен. «Алчедат» деген жер атауы тағы бар. Чулым өзені бойы және Том өзенінің батысы, Беріш өзені, Берішкөл көлі, Буриш жартасы, Алчедат өзені аумағын тұтастай алғанда түріктің қызыл тайпасы мекендейді. Олар үлкен ачин және кіші ачин деген топқа бөлінеді. Осыдан барып Ачинск қаласының атауы шығады. Осының бәрі кіші жүз – Алшын руларының бір кездері Алтайдың солтүстігін мекендегенінің дәлелі. Алшындардың арасында Беріш, Шеркеш рулары елеулі орын алған, өсіп-өнген рулар. Алчедай, Ачин, Алшын

деген атаулардың түп негізі «Алтын» деген сөзден шыққан. М. Тынышбаев өз еңбегінде біздің жыл санауымыздың бұрынғы бесінші ғасырдағы Геродот тілге тиек еткен Алазон халқын Алшындармен байланыстыра зерттейді. Егер алшындар біздің жыл санауымыздан бұрынғы бесінші ғасырда Алтайда ғұмыр кешсе, онда олар ғұндардың құрамында туыстас тайпалармен бір тудың астына бірікті деген сөз.

Енді бүкіл қазаққа ұран болған «Алаш» атауы да Алтай жерімен байланысты болғаны таңқалдырады. Алтайда Кемчик деген өзен бар. Осы өзен Улы-Кем өзеніне қосылғаннан кейін Еңсей деп аталады. Ал Кемчиктің оң жағынан келіп құятын өзеннің атауы – Алаш. (М. Тынышпаев. История казахского народа. А. А. «Қазақ университеті». 1993 ж.).

Алтайда Телең көлі бар. Шын атауы «Долес». Бір кезде осы араны қырғыздың долес руы мекендеген. Одан кейін бұл аймақты орыстар «Чернявый татар» атап кеткен дубо тайпасы қоныстанды. Еңсейге құятын Абакан және Юс өзендері жағасында орыстар «сагайский татары» деп айтатын саха тайпасы жайласа, олардың шығысында өздерін туба деп атайтын қарақас және камиса тайпалары тұрады. Өзі де қахас ұлтынан шыққан профессор Н. Ф. Катанов «дуба» дегеніміз қазіргі ұранқайлар мен қарақастар дейді. Ал дубо мен ұйғырлар түп негізін осы маңда бесінші ғасырда өмір сүрген ғұндардан алады. Қазақ керейлерінің арасында да қарақас деген ру бар. Сонымен орыстар «чернявые және сагайские татары» деп атап кеткен ұранқайлар, қарақастар мен біздің керейлер бір кездері дүниені дүр сілкіндірген ғұндардың ұрпақтары. (М. Тынышпаев, История казахского народа. Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1993 ж.).

Шығыс өңірі ежелден найман тайпасының ата қонысы болса, олардың да түп негізі – ғұндарда. Наймандар түрік қағанаты кезінде «сегіз оғыздар» деп аталған. Ғұндар мен оғыздарды ғалымдар бір тектес деп санайды. Қазақтың бағзы замандағы тарихшысы Қадырғали Жалайыр оғыз қағанның қол астында наймандар болған деп жазады. Ғұндардың тәңірқұтын

қытай тарихында Мөде десе, түрік аңыздарында оғыздардың қағаны деген мағнаны білдіретін «Оғызқаған» деген атау берген. Оғызқаған туралы шығарма әлем әдебиетінің жаухарларының бірі.

Ғұндар құрамында болып келген ежелгі наймандардың ұрпақтары күні бүгінге дейін Шығыс Қазақстанда өркен жаюда.

«Ұлы жібек жолы» найман жерін басып өтетін болды. Сондықтан олардың арасында сауда саттық недәуір дамыды.

Орталық құру, қала салу орын алды. Рашид-ал-дин және монғол жазбаларында жазылуы бойынша Найман ұлысының батыс ордасы Жажие ноур (Зайсан көл), шығыс ордасы утуккен теркем (Отгон тэнгэр)-де болды және аталмыш ордалар көшпенді күй кешті...

Наймандар ғасырлар бойы мекендеген Орхоннан Өр Алтай, Іле, Жетісу, Ұлытауға дейінгі кең өлкеде аталмыш тайпаның бірнеше жұртының орыны жатыр. Солардың бірі оңтүстік Алтайдағы найманның «Ақ балық» қаласының ескі орыны. Ақбалық XI-XII ғасырда немесе Қидан, Монғол дәуірінде найман ұлысының батыс астанасы болды. Енді бірі – Шам өзенінің бойындағы «Шамбалық». Ол Ертістен алыс емес еді. Шамбалық Ойғыр билігі тұсында Монғол үстіртіндегі көшпелі тайпаларды батыс мұсылман елдерімен жалғап тұрған үлкен жолдың торабында болды. Қала Шыңғысхан жауынгершілігі тұсында жермен жексен болды. Шамбалықтың соншама алыс емес жерде немесе Алакөл бойында наймандардың және бір қаласы – Қиялық орын теуіп тұрды. Бұл қала Шыңғысханнан кейін салынып, Жоңғар шапқыншылығы тұсында талқандалды.

Қазақ ғалымы Ә. Марғұлан батыс Монғолия жеріндегі «Найман сум» қаласын Найман ұлысының әкімшілік орталығы болған деп көрсетеді. Бұл қала туралы кезінде Марко Поло және А. М. Позднев белгілеп кеткен. «Найман сум»-ның күйреген орынын Дунгандар басып алды. Қазір бұл қаланың аты да қалмады. (Задыхан Қинаятұлы. Монғол үстіртін мекендеген түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. «Елорда», Астана, 2001 жыл).

Біз жоғарыда қазақ жерін мекендеген ежелгі тайпалар

жөніндегі ғалымдардың жазбаларынан екшеп алынған деректерге жүгіндік. Сөйтіп барша түркі тайпалары түп негізін сақтар мен ғұндардан алады деген тұжырымға келдік. Енді осы екі тайпаның бір аумақты мекендегенін, тұрмыс-тіршілігінің бір екендігі өз алдына, енді рухани жағынан сабақтастығына назар аударалық.

Археологтар сақ мәдени ескерткіштерін Шығыс өңірінен молынан ұшыратты. Ондағы табылған алтын бедерлі заттар қазақтың аңыз-ертегілер рухын білдіреді. Керек десеніз ою-өрнектерінде де ұқсастықтар көп-ақ. Ежелгі Греция-Эллада елінің «Золотое руно» аңызы қаншама көркем шығармаларға өзек болды. Осы аңыздың өзі Алтай өңірімен сабақтасып жатыр.

«Алтын жал қырыққан» тайпалар туралы аңызы антикалық («тарих әкесі» Геродот») жазуларынан табасыз. Ол сол шақта ірі алтын кенін иеленген Алтай өңірімен байланысты шыққан аңыз. Жазба деректер мен археологиялық қазбалар аргипей тайпалары Алтай тауларында, аримастар Зайсан көлі маңында мекендегенін айғақтайды...» (Ғафура Байназарова. «Құдіретті түрік елі». Алматы. «Өнер» баспасы. 1999 жыл). Осы зерттеуші Геродот біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырда сақтар моншаларында шөп буымен бұлауланатындығын жазса, осындай моншаны XX ғасыр соңында Марқакөл ауданынан көргенін хатқа түсірді.

Сақ дәуірінің заттық әрі салттық сабақтастығы осындай болса, Ғұн дәуірінің рухани байланысы да бізді бейтарап қалдырмайды. Археологтар алтын ілгекті тапты. Бұл ілгектегі бейнелер (сурет) «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына байланысты. «... Ол алтынға түсірілген сурет. Шоқтеректің түбінде өліп жатқан Қозы Көрпеш, оны алдына алып егіліп жылап отырған Баян сұлу, Айбас, қасында байлаулы аттар». (М. П. Грязнов. Древние памятники героического эпоса народов Южной Сибири, 21-31).

Ол аз десеніз Берелдегі «Патшалар қормы» деп аталатын соңғы кезде табылған археологиялық олжаны алыңыз. Немесе 1960 жылы Шілікті обаларынан қазып алынған 524 алтын заттарды, кейін табылған «Алтын адам» бүкіл әлем назарын өзіне аударды емес пе. Киелі Тарбағатай жерінде патшалық астанасы

болғаны осының айғағы. Осы еңбектің бастауында айтылғандай сақ және ғұн деп бөліп қарауға болмайтын, өйткені екеуі де дәуір-дәуір белесінде бірін-бірі жалғастырып келе жатқан біртекті этнос екенін айтсақ, Шығыс өңірінен табылған тарихи жәдігерлерді де бір-бірінен бөліп қарамауымыз керек.

Ғұндардың әскер өнері жөнінде тарихшылар тамсана жазды. Олардың ысқырып ұшатын жебелері қандай? Ғұн жебесінің үш жағы тесік болады екен. Толғай атылған жебе ауаны қақ жара заулағанда ысқырық пайда болады. Сансыз жебе аспан әлемінен қаһар әкеле жатқандай заулағанда жау жүйкесін тоздырып жібереді екен. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының ортасында Зайсан қаласында мәдениет үйінің құрылысы басталды. Үйдің іргетасы үшін ор қазып жатқан құрылысшылар адамның сүйегін тапты. Ерте заман жауынгерінің жауырынын ойған оқ ғұн жебесі болып шықты. Тым ерте заман жебесі екені ұшындығы тесігі мен қоладан соғылғаны айғақтайды.

«Өрнектелген алтын киімдердің көп шыққан жері ерте кезде ғұндар қоныстанған Қазақстан өлкесі, Алтай тауының іші, Монғолия, Алтай ескі дәуірлерден бері астын мұз басып жатқан өзгеше бір өлке болғандықтан, оның обаларына қойған ғұнның әдемі киімдері онша тоза қоймай, кейбіреуі бүтін қалпында сақталып келген. Мұны Алтайдағы обалар: Қотанды, Пазырық жарқын түрде суреттейді. Алматының қасында Есіктен шыққан алтын киім де – ескі ғұн мен сақтардың дәстүрлі сұлу киімі.

Шибэ – Алтайдағы бір атақты оба, ғұндардан қалған жәдігер. Одан шыққан өнер дүниесі де өте бай (М. П. Грязнов. Раскопка княжеской могилы на Алтае).

Бұл Шибэден табылған дүниелер – алтын киімнің сақталған түрлері, сырмақ, түскиіздер, текеметте әдемі оюлар, зергерлік істер, аңның суреттері. Көзге ерекше түсетін үлкен кафтандар, былғары киімдер. Олардың балағын алтынмен бояған ағаш суреттермен әшекейлеп отырған. Ағаштан жасаған өрнектер тегісімен рельеф түрінде не скульптура формасында орындалған. Соның бірі – киелі бұқаның түрі.

Аса қымбат киімдер Қазақстан Алтайында Қотанды деген

обадан табылды. Бұл оба Белуха тауының түбінде, ғасырлар бойы мұздақтың ішінде жатқан. Мұннан табылған киімдер Шибэден табылған киімдерге өте ұқсас, соның ішінде ең қымбаттысы алтын суреттермен әсемделген ұзын жарғақ тондар, қыс күні киетін үлкен мамық қамқа тондар, ішіктер. Олардың сыртын алтынмен бояған ағаш оймыштар безеген. Бір қамқа тонның өзінде 800-дей алтын суреттер бар. Оның көбі ағаштан жасалған аттың бейнесі, алтынға малған соң, олар көзге ерекше әсер беретін болған (С. В. Киселев, Древняя история).

Суреттерін қоспағанда, Қотанды мен Шибэнің киімдер пішу, тігу бойынша қазақтікімен бірдей. Жарғақ кафтандарды олар да ешкінің терісінен төрт бұрышты түрде кесіп, оның арасын сыртына шығарып, тарамжылап кесте түрінде тігіп отырған (М. П. Грязнов). Мұны Ленинградтағы этнография мұражайында не Алматыда сақтаулы тұрған жарғақ тондар олармен бүтіндей бір сияқты екені байқалады. Ғалымдардың көрсетуінше, Шибэден табылған мүйіз оймыштардың өрнегі тесігімен Алтайдың, қазақтардың, қырғыздардың өрнегінен ешбір аумайды (Киселев, 1931, 338).

Ғұн шеберлері жасаған осындай жарқын үлгілер Алтай тауының бар жерінде обалардан кездесіп отырады. Оның өзгеше түрлерін Курайдан (Қос-Ағаш аймағы), Куроттан (Урсіл өзені), Тұяқтан, Аргольден көруге болады. Тува өлкесі де – Қызыл бөлік, Туран, тағы басқа аймақтарында да өте көп.

Алтай, Қаңғой тауларында мәдениеттің қанша бай дүниесін қалдырса, ғұндардың көп жебелеген көркем өлкесінің бірі – Тәңірі-тау, бергі кезде Алатау. Қытайлар оны өз тіліне аударып, Тянь-Шань деп атаған. Оңтүстік Сібір, Ортоспен қатар ғұндар бұл өлкені де ерте заманнан қоныстап, қырғыздар сияқты жаз күні солтүстікке көшіп барып, қысқа қарсы жылы жаққа, Алатаудың қойнауына, Жетісуға келіп жүрген. Осыған орай, ғұндардың бұл Орта Азия өлкесінде де мәдениет қалдықтары орасан көп. Бірақ А. Н. Бернштам мен С. В. Киселев, С. П. Толстовтан кейін бұл мәселенің соңына түсушілер аз болды. Ғұндар мен үйсіндердің жойқын мәдениеті көп сақталған жерлер Іле өзенінің бойы, оған

құятын Талғар, Шелек, Кеген, Үш Мерке өзендері. Осы арада тізбектеліп жататын ұлан-байтақ обалар – ғұн мен үйсіндердің естелігі. Сондай керемет обалар Қараталда, Қапал өзенінің бойында, Ақсуда, Лепсі өзенінің жағасында, Жоңғар тауының жойқын алабында кездеседі. Ыстық көлдің жағасы, оған құятын өзендердің бойы да ғұн мен үйсіндердің мәдениетіне ересен толық.

Ғұндардың (чубантайпасының) көп отырған жері – Іле өзенінің оң жағы. Олардан қалған тарихи белгілер осы арадан тізбектеліп күншығысқа, солтүстікке созылып жатады. (Тоқырауын, Бегазы, Сарысу, Кенгір) бүкіл Жоңғар тауын, Алакөлді, Тарбағатай, Шыңғыс тауларын молынан қамтып, Алтайға созылып жатады. Олардың өлген адамды қабірлеу әдеті бүтіндей өзгеше, қабірдің бір жағынан бүйір шығарып (катакомба), лақаттап жасайды. Оның үстіне қойған кісілерінің басы да өзгеше, оларды жас күнінде теріге салып сопайтып, басына киетін дұлыға тығыз отыруы үшін істеген (Аммиан марцеллин).

Ғұндардың барлық қоныстанған жерінде, Жетісуда, Орталық Қазақстанда, Алатауда, Орта Азия өлкесінде өлген адамдарға жасаған қабірлері көбінесе лақат түрінде. Бұл әдет VII ғасырдағы арабтардың жаулауымен қосылып, лақатпен отырғызу көп заманғы әдетке айналады». (Ә. Марғұлан).

Әлкей Марғұлан «Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан-күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларды, фәлсафалық тұрғыдағы сөздерін алып қарасақ, онда бүкіл әлем мәдениетіне қосылатын үлкен бір сәулетті дүние бар екені көрінеді. Бұл шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі – бір жарқын дүние. Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген – қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары – оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қазылықтар), наймандар, керейлер, пешенелер, хазарлар», - деген зерделі зерттеуінің қорытындысын жас қауым түгіл, егде адамдар

білді ме екен? Бәрі бүркеулі күйі қалып келді.

Біз өз өлкеміздің тарихын сөз еткенде ғұндарды аттап өте алмаймыз. Сонда ғұн тарихы дегеніміз – қазақ тарихы. Ғұндар қола дәуірінің соңғы кезінде тарих сахнасына шыққан. Бір сөзбен айтқанда сақтардың бір ұлысы болған.

«Ескі Қытай жазулары бойынша қола дәуірінің соңғы кезеңінде жасаған ғұндардың ата тегі әлі де көшіп жүруді біле қоймаған... біздің заманымыздан 8 ғасыр бұрын ғұндар бұрынғы отырықшы тұрмыстан шығып, енді төрт түлік мал өсіретін көшпелі тұрмысқа ауысады. Ғұнның көшпелі тайпалары Қанғой, Алтай, Тарбағатай, Орталық Қазақстан, Тянь-Шань тауларын қоныс етіп, осы арада өсіп-өнеді. (Ә. Марғұлан. «Жалын» журналы, №8, 2004 жыл).

Осы арада бұрын-соңды өткен тарихшылар еңбектерінде өрнектеліп келген Ғұндардың бір кезінде қытайларды тізе бүктіріп, олардан алым алып, соңынан алауыздық салдарынан ыдырағанын қайталап жатқым келмейді. Бүкіл Ғұн қағанаты екіге бөлінеді. Бір тарихи деректерге қарағанда бүкіл Ғұндар сол кезде Европаны тітірендірді. Бір деректе олар жауларынан жеңіліп, Алтайға келіп паналайды.

Қытай империясының усойқы саясаты салдарынан бүкіл ғұн, үйсін, қаңлы, т.б. мемлекеттер ыдырады. Бір-бірімен жауласты, ортақ жауға қарсы тұра алмады. Аңызы бар, тарихшылар жазғандары бар бәрі де бір қауым елдің сол аласапыранда Алтайды келіп паналағанын айтады. Содан төрт жүз жыл өткеннен кейін Түрік деген атпен қайта тарих сахнасына шықты. Орталығы Алтай, бір шеті Ордас, бір шеті Темір қақапаға жетіп, Түрік қағанатының біздің жерде дәуірлегенін жеткілікті түрде жазылды. Сол дәуірдің іздері Шығыс өңірінде сайрап жатыр. 1971 жылы Зайсан қаласынан кәдімгі жер бетінен бой созып, екі метр елу бес сантиметр болып тұрған балбал тасты қазып алып, Өскемендегі облыстық мұражайға алып кетті. Әлі күнге сапасы сақталып, бүгінге жеткен ер адамның белінде айыл бастаң, бес белдіктен және аспалы бес белдікшеден жинақталған белбеу көрінеді. Осы жөнінде Өскеменде шыққан «Жаны мен жады

халықтың» деген кітапта жазылды. Осы кітапта жазылғандарға зер салып көрсек, онда ауыл қариялары берітінге дейін тағып келген кісе жөнінде айтылған.

Түрік қағанаты қазіргі бүкіл түрік нәсілдес елдердің бесігі. Ал сол алтын бесік Шығыс өңірінде тербетілген.

Қазір Шығыс өңірін мекен етіп жатқан найман елі «Сегіз оғыз», керей елі «Байқару», уақ елі «Оңғыт», арғын елі «Басымалы» деген атпен Түрік қағанатының қаз тұру, өрлеу, дәуірлеу кезеңдерін, жеңісті шерулерін өзімен қандас, тілдес ағайындарымен бастарынан бірге кешірді.

Тарихшы Нығмет Мыңжанұлы түрік қағанатының мемлекет қайраткері әрі Орхон бойындағы тасқа жазылған өспет-баянның авторы – дана Тоныкөкті Қара Ертістің жағасын мекендеген Қарлық елінің Сабек тайпасынан шыққан деген дерек келтіреді.

Түрік дәуірінен кейін тарих сахнасына шыққан қарлық, қимақ, қыпшақ мемлекеттерінің баяны Шығыс өңірімен тамырлас. Бұл елдердің тарихы да өз тарихымыз. Осы ұлыстар негізінде бүгінгі қазақ ұлты қалыптасты.

Тарихшылар Қара Ертістің бойын қарлықтар мекендеді деп жазады. «Түрік қағанаты талқандалғаннан кейінгі жүз жылдың ішінде қарлықтардың өз дербес әміршісі болып, өз мәселелерін өздері шешті», деп жазады - тарихшы-жазушы Тұрсын Жұртбай. Сондай-ақ Әл-Масудидің «Қарлықтардың өз ішінен шаққан «қағандардың қағаны» бар, ол барлық түрік тайпаларына үкімін жүргізеді, ал оның атасы Афрасиаб пен Шана (Ашына – Көкбөрі еді), - дегеніне назар аударады.

«Қарлықтар әсілінде түркі халқы еді. 756-757 жылдарда қырлықтар күшейіп, ұйғырлармен үзеңгі соғыстырып, мүйізdestі де, он тайпа қағандарының ежелгі жеріне көшіп кетті. Ақырында олар Суяб, Тараз қалаларына барып орналасты». (Т. Жұртбай. «Дулыға», екінші кітап).

Еліміздің шығыс аймағында, соның ішінде Оңтүстік Алтай, Қара Ертіс, тарбағатай, Арқа жерінде қимақтар мен қыпшақтардан қалған деректер де біз үшін аса қымбат. Осы